Katedra Historii Architektury,
Sztuki i Techniki
Wydział Architektury
Politechnika Wrocławska

<http://dx.doi.org/10.12775/AHP.2018.006>

ROLAND MRUCZEK

***Bergfried, Donjon, Eigenkirche. Miejsce zamków śląskich
w architekturze europejskiej*¹**

***Bergfried, Donjon, Eigenkirche. The place of Silesian castles
in European architecture***

Zarys treści. W pracy podjęto próbę prezentacji fenomenu najstarszych zamków śląskich (po 1166–1241) na tle architektury europejskiej. Skupiono się na wybranych, charakterystycznych elementach ich programu przestrzenno-funkcjonalnego, jak wieże typu *Bergfried* i *donjon* oraz elitarne kaplice dworskie, należące do szerszego nurtu *Eigenkirche*, wznoszone przez tzw. warsztat trzebnicko-legnicki mistrza Jakuba.

Słowa kluczowe: zamek, *Bergfried*, *Donjon* (Donžon), *Eigenkirche*, Śląsk, Bolesław Wysoki, Henryk Brodaty.

Wstęp

Wśród wielu nowych elementów śląskiego krajobrazu kulturowego XII i XIII wieku z pewnością największe wrażenie robią zamki – obronne siedziby feudałów, będące już wtedy zjawiskiem ogólnoeuropejskim, charakterystycznym wytworem panującego ustroju polityczno-gospodarczego. Istotne *novum* w stosunku do rezydencji karolińskich i ottońskich stanowiły obecne w ich architekturze wieże typu *donjon* i *bergfried*, obowiązkowe w rezydencjach Hohenstaufów. Kolejnym elementem programu przestrzenno-funkcjonalnego zamków były elitarne,

¹ Praca stanowi próbę rewizji niektórych ustaleń zawartych w pracach – por. Mruczek 2003; 2005; 2012, w kontekście nowszych badań.

prywatne kościoły i kaplice – *eigenkirche* – pod względem formalnym stanowiące przełożenie na język architektury idei dominacji władzy świeckiej.

Pojęcie *bergfriedu* wprowadził do nauki w 1836 roku prof. Heinrich Leo, nazywając w ten sposób główną wieżę zamku niemieckiego. Wyczerpujący wykład na jej temat zamieścił Otto Piper w krytycznym wywodzie, opowiadając się w końcu za starą formą *Berchfrit* (Piper 1912, s. 173 i nn., 666). Słowo to miało być wyprowadzone ze szczepu *Berg* i *fried*, o starszych formach brzmiących *berc* i *vrit*; tłumaczonych często jako „ratujący pokój”, „kryjący pokój”, miejsce w którym „spokojny się ocali”, także jako „ocalające zagrodzenie” lub „ogrodzenie góry”, wiązane również z zawieszeniem broni. Zdaniem tego autora, przez całe średniowiecze istniała pełna świadomość znaczenia tego słowa, mimo, że używano go w bardzo wielu formach, na przykład *perfrit*, *berefreit*, *bercfrit*, *pervrit*, *bervrit*, *perferd*, *berpferd*, *berchfrit*, *pürfrit*, *bürcfrit*, *bürkfride*, *purkfridt*, *barenfrit*, *berfride*, *perkchfrid*, *pechfrid* czy *bärfried*. Podobnie zróżnicowane są późnołacińskie formy, na przykład *bal-*, *bil-*, *bel-*, *ber-*, *ver-*, *berte-*, *baltefredus*, *bal-*, *per-*, *batifridus*, *belfragium*, *beti-*, *biti-*, *batifredum*. Występuje też znaczna różnorodność form pod względem geograficznym. Otto Piper przytacza określenia dolnoniemieckie: *berchvrede*, *barchvred*; starofrancuskie: *perfroï*, *bierfroit*, *baffraiz*; nowofrancuskie: *beffroi*; angielskie: *belfry*; szwedzkie: *barfrid* i włoskie: *belfredo*. W nauce jednak przyjęło się chybione – zdaniem O. Pipera – nowoniemieckie określenie *Bergfried*, wprowadzone dość arbitralnie przez H. Leo i stosowane do dziś. Ich wschodnim, „słowiańskim” odpowiednikiem jest słowo „stołp” pojawiające się w formie „słup”, między innymi w wywodach Teresy Kiersnowskiej (1972 s. 437–450). Zdanie Bernharda Gruebera „Hat man einen dieser Türme gesehen und untersucht, hat man alle gesehen” („Jeżeli widziało się i badało jedną z tych wież, widziało się wszystkie”), dotyczące zamków czeskich, cytowane i już na wstępie skrytykowane przez samego O. Pipera (1912, s. 180), jako nie mające cech ogólnej prawidłowości, kryje w sobie jednak prawdę, przynajmniej jeśli chodzi o większą część tych obiektów, z pewnością zaś o w pełni już wykształcone, „zestandaryzowane” niemal, *bergfriedy* późnośredniowieczne. Odstępstwa od tego schematu, jak pisze zresztą sam O. Piper, „[...] nie ujdą uwadze tylko wprawnego oka dobrego znawcy [...] budownictwa zamkowego” (Piper 1912, s. 180).

Bergfriedem zatem będziemy nazywać wieżę ostatecznej obrony, miejsce ostatniego schronienia feudała, specyficzny wytwór ustroju feudalnego, typowy tylko dla niego; obiekt niezamieszkiwany w czasie pokoju, o równie specyficznej konstrukcji, dyspozycji przestrzenno-funkcjonalnej i komunikacji. Zazwyczaj była ona bardzo masywna, cylindryczna lub graniasta, przewidziana początkowo głównie do obrony pasywnej, jako element wolno stojący, odsunięty od obwodu obronnego. Potem – w miarę rozwoju technik oblężniczych – wieża przystosowana była również do obrony aktywnej, włączona do murów obwodowych i coraz bardziej wysuwana przed ich lico. W końcu – w sensie przydatności

obronnej – została całkowicie wyparta przez baszty i basteje. Dolna kondygnacja bergfriedu, niemal zawsze sklepiona, mająca początkowo charakter gospodarczy, potem pełniąc funkcję więzienia, dostępna była tylko z wyższej kondygnacji. Kondygnacja górna (często wiele kondygnacji), nakryta sklepieniem lub platformą, miała charakter schronienia. Ponad nią znajdowało się zwieńczenie w formie krenelaża i zwykle spiczastego dachu, mające charakter stanowiska w sytuacji oblężenia. Zasadą było umieszczanie wejścia do takiej wieży tylko w górnych kondygnacjach. Miało ono zazwyczaj połączenie z koroną murów lub domem pańskim, wykonane w nietrwałej, drewnianej konstrukcji, umożliwiającej w razie konieczności szybkie jego zniszczenie i odcięcie w ten sposób drogi oblegającym. Wyposażenie takiej wieży, miejsca zamieszkiwanego tylko czasowo, podobnie jak wymiary samych pomieszczeń, były najczęściej bardzo skromne, choć zdarzają się obiekty o rozbudowanym programie funkcjonalnym, stanowiące w zasadzie ogniwo pośrednie pomiędzy bergfriedami a donżonami, trudne do jednoznacznego sklasyfikowania.

Donjon (*Donjon, Dongione*, donżon, dunion, wieża duńska) to przede wszystkim symbol silnej władzy centralnej. Określenie to wywodzi się od łacińskiego *dominatio* (panować). Jego rozumienie przez współczesnych doskonale oddaje określenie *Turris fortissima nomen Domini* (Wieża Najpotężniejsza Imię Pańskie), zaczerpnięte z Pisma Świętego (*Nova Vulgata* 1986, Prz. 18, 10). Pierwotne znaczenie symboliczne takiej wieży w całej Europie postrzegane było identycznie. I choć u progu XIII wieku w rodzimej dlań Francji była ona już anachronizmem, spotykanym nie w królewskich, ale już tylko możnowładczych zamkach, to właśnie odwołanie się półtora wieku później do tego symbolu przez samego Karola V było przyczyną triumfalnego powrotu donżonu europejskiego w późnym średniowieczu. Prawdziwe jego znaczenie można odczytać, znając realia Francji targanej wydarzeniami wojny stuletniej, gdzie po okresie klęsk, w wyniku reform Karola V, nastąpiło odzyskanie większości strat terytorialnych. Analogiczna była sytuacja Karola IV, prowadzącego skuteczną walkę o tron królewski i cesarski w Niemczech i Czechach, gdzie zamki królewskie znajdowały się w większości w zastawie. Specyficzna sytuacja papieżstwa w latach „niewoli awiniońskiej” także znalazła swoje odbicie w architekturze wzniesionego wówczas pałacu papieskiego. Królewski donżon w Vincennes, cesarski w Karlštejnie i papieski w Avignon, stały się wtedy wzorcami dla rezydencji europejskich późnego średniowiecza.

Donżonem nazywać będziemy wieżę mieszkalno-obronną, specyficzną formę obronnej rezydencji, stanowiącą pałac w zwertykalizowanej formie. Było to miejsce nie tylko schronienia feudała, ale przede wszystkim jego mieszkanie i zwykle główny budynek reprezentacyjny, obiekt stale zamieszkiwany w czasie pokoju. Donżon to specyficzny wytwór ustroju feudalnego, o charakterystycznej konstrukcji, dyspozycji przestrzenno-funkcjonalnej i komunikacji. Zazwyczaj była to bardzo masywna wieża cylindryczna lub graniasta, przewidziana początkowo

głównie do obrony pasywnej, jako element wolno stojący, odsunięty od obwodu obronnego. Następnie – w miarę rozwoju technik oblężniczych – została przystosowana również do obrony aktywnej, włączona do murów obwodowych. To przesunięcie donżonu z położenia centralnego w obręb zamku do obwodu obronnego, częste około 1200 roku, zwykle wiązało się z utratą funkcji mieszkalnej. Dlatego też przypuszcza się, że na tym etapie jego ewolucji wykształciła się wieża typu bergfried. Dolna kondygnacja donżonu, niemal zawsze sklepiona, mająca charakter gospodarczy, dostępna była albo tylko z wyższej kondygnacji, albo – co było częste w późnym średniowieczu – również bezpośrednio z dziedzińca. Przestrzegano jednak zasady odcięcia tejże kondygnacji od wyższych pięter. Nie miała ona zatem wewnętrznej komunikacji z nimi i niemal zawsze była sklepiona. Odstępstwa od tej reguły zauważalne są jedynie w obiektach bardzo późnych chronologicznie, mających już tylko znaczenie symboliczne. Kondygnacje górne miały osobną komunikację wewnętrzną i zewnętrzną. Zasadą było umieszczanie głównego wejścia do takiej wieży w górnych kondygnacjach. Miało ono zazwyczaj połączenie z koroną murów lub domem pańskim, wykonane w nietrwałej, drewnianej konstrukcji, umożliwiającej w razie konieczności szybkie jego zniszczenie i odcięcie w ten sposób drogi oblegającym. Kubatura pomieszczeń, jak i wyposażenie takiej wieży, miejsca stale zamieszkiwanego i używanego do celów reprezentacyjnych, w wielu przypadkach nie odbiegały standardem od pomieszczeń i wyposażenia klasycznego budynku pałacowego o horyzontalnej dyspozycji wewnątrz. Zredukowana forma donżonów, reprezentowana głównie przez budowle fundacji drobnych feudałów, o znacznie mniejszej skali i o bardzo uproszczonym programie funkcjonalnym, stanowi często ogniwo pośrednie pomiędzy donżonami a bergfriedami, w praktyce trudne do jednoznacznego sklasyfikowania.

Należy pamiętać, że przez długi czas rozmach takich założeń prywatnych był ograniczany przez samych władców, wydających nierzadko stosowne dokumenty hamujące inicjatywę możnych w tej dziedzinie. Z zagadnieniem tym wiąza się intuicyjnie przeczuwane przez niektórych badaczy próby omijania regale władcy, którego skodyfikowaną formę stanowią dokumenty znane z komentarzy Hermanna Uhtenwoldta (1938, s. 149, przypis 829). Spośród nich najbliższe nam geograficznie i zarazem najbardziej dosłowne jest zarządzenie z początku XIII wieku, dotyczące terenów Austrii. Określa ono kształt siedziby możnego – posiadacza ziemskiego – ograniczając ją do domu o dwóch piętrach, otoczonego fosą o szerokości 9 stóp i głębokości 7 stóp, pozbawionego górnego wejścia i urządzeń obronnych typu ganki, obejścia, galerie i blankowania.

Ważnym dopełnieniem tego kręgu średniowiecznych budowli o znaczeniach symbolicznych jest przewijający się w dalszych rozważaniach kościół prywatny. Mecenate książęcy, przejawiający się w budowie założeń sakralnych, oddziaływał bardzo silnie na podobną działalność możnych, czy nawet drobnego rycerstwa.

Kościół patronackie – na terenach niemieckojęzycznych zwane *Eigenkirche* – zaopatrzone w emporę kolatorską i westwerk, symbolizowały swoim kształtem dominację władzy świeckiej i dokumentowały prawo własności. O ile jednak architektura powstająca pod mecenatem książęcym reprezentowała zazwyczaj najnowsze trendy w architekturze i sztuce europejskiej (architektura cesarska i królewska), o tyle budowie fundacji mogły czerpać z zasobów form już znanych, obecnych od dawna na dworze księcia. Trudno bezkrytycznie zgodzić się z opiniami niektórych badaczy, widzących w archaicznym kształcie tych budowli świadome nawiązanie do epok minionych, mające na celu wystawienie legitymacji dla obecnej pozycji społecznej fundatora (Tomaszewski 1971, *passim*; Kutzner 1974, s. 216 i nn.; 1975, s. 55 i nn.; 1994, s. 265; Białoskórska 1975, *passim*).

Bergfried wleński – pomiędzy Wschodem a Zachodem

Zamek we Wleniu, jedna z najbardziej niezwykłych rezydencji książęcych na Śląsku, zbudowany na miejscu wieloczołowego grodu kasztelańskiego, pośrednio wzmiankowanego w 1155 roku (Sub., t. 1, nr 28), powstać miał jeszcze w 2. połowie XII wieku, za panowania Bolesława Wysokiego (ryc. 1: a). Inwestycja ta przeciągnęła się zapewne na 1. tercję XIII wieku, na czasy Henryka Brodatego (Dymek, Piekalski 1995; Niegoda, Piekalski 1996; Boguszewicz 1998; 2001; Piekalski, Wysocka 2001; Chorowska 2003; Mruczek 2005; 2012; Chorowska i in. 2008; 2010). Zamek był wówczas prywatną rezydencją żony księcia – Jadwigi z Meranu. Zdaniem Heinricha Appelta w 1. połowie XIII wieku kasztelania wleńska stanowiła jej wiano. Wniosek taki wyciągnął on na podstawie sygnowanego przez księżnę w 1217 roku dokumentu dotyczącego powstania nowej parafii w sąsiedniej Bystrzycy (KDŚl., t. 2, nr 192; Sub., t. 1, nr 164). Sześcioboczny bergfried wleński, którym zajmujemy się w niniejszym szkicu (zachowany w formie destruktu), zbudowany z kamienia łamanego układanego warstwami, o narożnikach wzmocnionych ciosami piaskowca, zachował negatywy drewnianych, podłużnych stężeń (ryc. 2: b). Warsztatowo przynależy on do licznej grupy późnoromańskich budowli doliny Kaczawy (Kozaczewski 1990; 1994a; 1994b; 1994c; 1995; Kozaczewski, Kozaczewska-Golasz 2009). Warstwa budowlana, związana z wzniesieniem wieży, datowana jest na podstawie ceramiki na XII–początek XIII wieku (Buśko, Dymek, Piekalski 1990, s. 288).

Krąg śródziemnomorski

Dla zrozumienia genezy umocnień z dziełami obronnymi na planach poligonalnych kluczowe znaczenie ma śródziemnomorski krąg kulturowy. Z pewnością analizy takie można by rozpocząć od obwarowań Rzymu i Konstantynopola,

wśród których znajdziemy dzieła obronne o poligonalnym narysie. O wiele bardziej interesujące są jednak bałkańskie założenia z wieżami i basztami na planach wielobocznych, znane od starożytności choćby z terenu Serbii, Macedonii, Tracji i Mezji. W klasyfikacji Ivana Mikulčića (1982, s. 144), zwraca uwagę kategoria „wczesnobizantyńskich oppidów”, „miast-zamków” (Kastelle-Städte), w której spotykamy rozległe, kilkuczłonowe, nieregularne w planie, silnie umocnione założenia z akropolami mieszczącymi budowle reprezentacyjne. W tych późnoantycznych założeniach obecne są wieże na planach trójkątnej i pięciobocznych oraz podkowiatych. W okolicach Skopje stała główna twierdza tego rejonu – Grad Markovi Kuli na górze Vodno (VI wiek), umocniona 40 basztami na planach wielobocznych; głównie trójkątnej i pięciobocznych (ryc. 1: d, h). Na kulminacji skalnej znajdowała się pierwotnie trójkątna w planie wieża, osłonięta następnie dziewięciobocznym bastionem, włączonym do narożnika obwodu obronnego. Mur oddzielający człon nadrzędny od środkowego wzmocniono czterema basztami czworobocznymi. Po zniszczeniu założenia, prawdopodobnie w wyniku najazdu awarsko-słowiańskiego w 586 roku, odbudowano już tylko akropol (Mikulčić 1982, s. 48–53, 143 i nn.). W architekturze twierdzy Kale w Dračevicy (III–VI wiek) zwraca uwagę charakterystyczna wieża na planie trójkąta, a także wieże czworoboczne i jedna na planie pięciobocznym, wymuszonym lokalizacją wjazdu do zamku (Mikulčić 1982, s. 83–86, 146). Również wczesnobizantyńska twierdza Crkvište w miejscowości Zelenikovo koło Skopje, wśród siedmiu wież wzmacniających obwarowania, ma taką samą trójkątną (klinową) w planie wieżę główną (Mikulčić 1982, s. 89–91, 146). Interesującą ewolucję tego modelu obserwujemy już w kolejnym obiekcie tego typu, zwanym Markovo Kale, w miejscowości Malčište (III–VI wiek), gdzie klinowy w planie akropol wzmacnia od strony największego zagrożenia, położona na kulminacji skalnej, potężna pięcioboczna wieża, ustawiona bezpośrednio za murem tarczowym powtarzającym jej zarys, wzmocnionym jeszcze u podstawy trapezowym w planie dziełem obronnym (ryc. 1: e). Ten układ jest już bardzo podobny do późniejszych, XII- i XIII-wiecznych założeń znanych z terenów niemiecko- i francuskojęzycznych. Obwarowania wzmocnione są wieloma wieżami, wśród których występują obiekty podkowiate oraz czworo- i pięcioboczne (Mikulčić 1982, s. 92–95, 147). Wśród założeń średniowiecznych zwracają uwagę obwarowania Skopje (X–XIV wiek). Z najstarszej fazy budowlanej (X wiek) pochodzi obwód obronny z owalnymi i trójbocznymi wieżami obronnymi. Kolejna, monumentalna faza obwarowań, związana jest z odnową władzy Bizancjum nad tym obszarem w XI wieku. Powstały wówczas wieże na planach kolistych – w praktyce niektóre wieloboczne, na przykład siedmioboczne – oraz kwadratowych i właśnie trójbocznych. Dalsze rozbudowy nastąpiły w XII wieku, a pod koniec XIII i w XIV stuleciu najstarsze mury zostały odnowione i nadbudowane (Mikulčić 1982, s. 118–127, 148–149). Grad Črnče na górze Vodno, stojący w miejscu założenia Markovi Kuli z VI wieku, stanowi jego kontynuację, choć ograniczoną

Ryc. 1. Wybrane europejskie założenia obronne z wieżami typu bergfried, donżon oraz basztami na planach wielobocznych: a – Wleń; b – Rieneck; c – Gräfenstein; d – „Markowi Kuli” na górze Vodno koło Skopje; e – Malčište „Markowo Kale”; f – Rutenstein; g – Ortenberg (wg Toy 1955); h – „Markowi Kuli” na górze Vodno koło Skopje – rekonstrukcja (a – wg Piekalski, Wysocka 2001; oprac. M. Chorowska; b – www.burg-rieneck.de; c – wg Köhl 1999; d, e, h – wg Mikulčić 1982; f – wg Kührtreiber 1999)

Fig. 1. Selected European defensive complexes with *Bergfried* towers, *donjon* towers and towers on polygonal plans: a – Wleń; b – Rieneck; c – Gräfenstein; d – ‘Markowi Kuli’ on Mount Vodno near Skopje; e – Malčište ‘Markowo Kale’; f – Rutenstein; g – Ortenberg (after Toy 1955); h – ‘Markowi Kuli’ on Mount Vodno near Skopje – reconstruction (a – after Piekalski, Wysocka 2001; edited by M. Chorowska; b – www.burg-rieneck.de; c – after Köhl 1999; d, e, h – after Mikulčić 1982; f – after Kührtreiber 1999)

już tylko do akropolu, odnowionego najpóźniej w X wieku i zamieszkiwanego do XIII wieku. Średniowieczny obwód obronny stanowił nadbudowę starszych murów; w X wieku odnowiono cztery wieże czworoboczne i bastion dziewięcioboczny. Wieże były sklepiene i kryte dachówką typu bizantyńskiego (Mikulčić 1982, s. 129–133, 149–150). Grad Kožle w Letevci został wzniesiony w nawiązaniu do starszej budowli o tradycji rzymskiej, mającej charakter warowni granicznej, znanej jako Markowi Kuli, datowanej na I–VI wiek. Zamek średniowieczny był

rozległym, wieloczęłowym założeniem, powstałym w wyniku prac budowlanych prowadzonych w XII–XIV wieku. Człon nadrzędny na planie wielobocznym, klinowatym, zajmował kulminację skalną. Zwraca uwagę nieregularna w planie, choć czworoboczna, wieża główna oraz liczne wieże i dzieła obronne, w tym na planach wielobocznych (Mikulčič 1982, s. 133–135, 150). Zauważamy zatem na obszarze Bałkanów trwanie od starożytności po koniec średniowiecza interesującego sposobu kształtowania dzieł obronnych, w tym wież na planach poligonalnych. Analogiczne zjawiska, dotyczące fortyfikacji rzymskich i wczesnobizantyńskich, możemy prześledzić na obszarze historycznej dolnej Mezji i północnej Tracji (Biernacka-Lubańska 1982). Spośród 300 skatalogowanych obiektów (wież i bastionów), pochodzących z 45 stanowisk z architekturą obronną, wymienić można 80 o kształcie kolistym, 60 podkowiastych lub U-kształtnych, ponad 35 półkolistych, 75 prostokątnych, 10 czworokątnych, 3 trapezoidalne, 8 wachlarzowatych, 1 owalny, 11 ośmiobocznych, kilka romboidalnych, 25 trójkątnych i 10 pięciokątnych. Bastiony wieloboczne (sześć- i ośmio- i dziesięcioboczne) znamy z twierdzy Vidin (*Bononia*, Widyń) i Kula (*Castra Martis*, Kuła) z IV wieku oraz wczesnobizantyjskich w Gigen, Hisar (*Diocletianopolis*, Hisarya), R'ždavica i Od'rci z terenu obecnej Bułgarii. Analogie dla nich w postaci dzieł ośmiobocznych znajdujemy między innymi w Splicie, Konstantynopolu i Budapeszcie. Trój- i pięcioboczne bastiony flankujące bramy znane są z Sofii oraz akropoli w Kjustendił, Nesebar (*Mesembria*) i Dolnej Kabdy, Varny i Madary (V–VI wiek). Pięcioboczny bastion znajdziemy także w twierdzy Sadovec (*Sadovsko Kale*) (Biernacka-Lubańska 1982, s. 149–168). Budowle bałkańskie, funkcjonujące jeszcze w większości w dobie wypraw krzyżowych oraz ekspansji normańskiej w tej części Europy (lata 1082–1088 i 1097 rok), a niektóre nawet do 1397 roku, do podbojów tureckich, z pewnością zwróciły uwagę zachodnich feudałów, zwłaszcza z kręgów cesarskich i królewskich. Jednocześnie należałoby zadać pytanie, czy formy te trafiły do nas przez Francję i Niemcy, czy też bezpośrednio z Bałkanów w czasach Henryka Brodatego lub wcześniej. Na pewno należy brać również pod uwagę kontakty rodzinne dworu śląskiego z księstwem Meranii i Patriarchatem Akwilei.

Z czasów normańskich i staufijskich takie obiekty licznie zachowały się na terenie Italii. Ich obecność w architekturze pfalzów cesarskich z 2. połowy XII i początków XIII wieku może być pochodną wznoszonych wówczas powszechnie wież na planie kwadratu, ustawionych przekątniowo – „ostrzem” – do obwodu obronnego (Pianowski 1994, s. 183). Można tu wymienić przede wszystkim obwarowania zespołu palatinalnego Fryderyka II w Lucerze, fundowanego około 1233 roku, wśród których odnajdujemy baszty zamknięte poligonalnie. Innym istotnym obiektem jest Palatium Imperatoris w Prato z lat 1238–1249, kolejna fundacja tego władcy. Budowlę cechuje regularny, kwadratowy plan oraz użycie ośmiu baszt, z których dwie, umieszczone w połowie długości kurtyn, mają plan pięcioboczny. Zamek Rocca di Cerbaia, prawdopodobnie z początku XII wieku,

w 1164 roku został przekazany przez Fryderyka I Barbarossę hrabiemu Alberti. Rdzeń twierdzy składa się z pięciobocznej, ostrzowej wieży i muru obwodowego w typie *Mantelmauer*, powtarzającego jej zarys. Wśród zamków sycylijskich zwraca uwagę Castello dello Balio w Erice, z wieżą w górnych partiach pięcioboczną, stojącą na czworobocznej w planie podbudowie, datowany na XII–XIII wiek oraz ośmioboczna Torre di Federico w Enna, pozostałość kolejnego zamku Fryderyka II. Zamek Fryderyka II w Melfi umocniony został basztami, spośród których trzy mają zarys pięcioboczny. Władca przebudował starsze założenie, a budowę sfinalizowano przed 1231 rokiem. Kolejny zamek Fryderyka II – Castello Svevo w Brindisi, wzniesiony około 1227 roku, charakteryzuje się obecnością budowli obronno-mieszkalnej na planie pięcioboku, wysuniętej poza obrys obwodu obronnego. W zestawieniu tym oczywiście nie powinno zabraknąć Castel del Monte (Andria, Apulia), chyba najdoskonalszego architektonicznie obiektu obronno-rezydencjonalnego wzniesionego z inicjatywy Fryderyka II około 1240 roku. Oktagon skrzydeł mieszkalnych rezydencji zaakcentowany jest ośmioma ośmiobocznymi wieżami. Castello Svevo di Cosenza, o regularnym, prostokątnym planie, ma w jednym z narożników silnie wysuniętą wieżę sześcioboczną. Zbudowany przez Rogera II w 1132 roku, zniszczony przez trzęsienie ziemi w 1184 roku, został przebudowany przez Fryderyka II w XIII wieku. Porta di Capua (Porta delle due Torri) w Kapui, zamówiona w 1234 roku przez Fryderyka II, ukończona została w latach 1239–1240. Stanowiła część systemu umocnień miasta, broniąc przeprawy mostowej przez rzekę Volturno. Północno-zachodni przyczółek mostowy tworzyły dwa niesymetryczne w planie, wieżowe dzieła obronne, o zarysie u dołu ośmiobocznym, u góry stanowiącym $\frac{3}{4}$ koła, z przejazdem pomiędzy nimi. Połączenie budowli pałacowej z pięcioboczną wieżą mieszkalną, zlokalizowaną na kulminacji skalnej, znamy natomiast z Castello di Monte Sant'Angelo. Ta normańska warownia była rozbudowywana przez Fryderyka II. Regularne, kwadratowe w planie założenie Torre d'Astura (Nettuno, Lazio), z pięcioboczną wieżą, powstało po 1193 roku z fundacji rodu Frangipane, przeciwników Barbarossy. Czy faktycznie wśród twórców budowli staufijskich można doszukiwać się obecności kamieniarzy armeńskich, pozostaje kwestią dalszych badań (Ławnik 2014, s. 179–191).

Przytoczyć można także późniejsze zastosowania wież poligonalnych z tego kręgu. Z San Marino znamy przykłady obiektów wielobocznych wchodzących w skład zamków na Monte Titano. Nieregularna, pięcioboczna z „ostrzem”, powyżej machikuł sześcioboczna, tzw. La Rocca o Guaita (Prima Torre), stanęła w obrębie wielobocznego, „wrzecionowatego” obwodu obronnego o czworobocznych basztach ostrzowych, ustawionych przekątniowo do kurtyny muru. Choć początki założenia datowane są na XI wiek, sama wieża ma nieco późniejszą chronologię. Kolejna, „klasyczna” pięcioboczna wieża, stanowiąca rdzeń założenia zwanego La Cesta o Fratta (Seconda Torre), otoczona jest wielobocznym obwodem

obronnym, w zamierzeniu trapezowatym; powstała ona przed połową XIII wieku. Niemal identyczna w planie, pięcioboczna wieża zwana Montale (Terza Torre), stoi dziś samotnie; jest również najpóźniejsza, powstała bowiem w XIV wieku. Na Sardynii przetrwało do naszych czasów interesujące założenie Castello di Serravalle (Malaspina) w Bosa (Oristano, Sardynia), datowane dawniej na lata 1112–1121, ostatnio zaś na 2. połowę XIII wieku. Wśród baszt odnajdujemy tam formę pięcio- i ośmioboczną. Pięcioboczna, ostrzowa wieża Castello di Lerici (La Spezia, Liguria, Włochy) została zbudowana po 1152 roku i nadbudowana w latach 1241–1256. Podobna, pięcioboczna wieża typu bergfried jest elementem Castel d'Appiano (Hocheppan, Eppan, Tyrol Południowy, Włochy), wzniesionego około 1125 roku i odbudowanego po zniszczeniach w 1158 roku. Ostrzowy, również pięcioboczny bergfried stanowi rdzeń zamku Čaklovac (Dragović, Chorwacja), wzniesionego przez joannitów około poł. XIII w. (Tomčić 2004, s. 212–214). Jeszcze późniejszy jest sześcioboczny bergfried zamku Rocca di Castruccio (Rocca Nuova, Serravalle Pistoiese, Toskania, Włochy), zbudowanego około 1302 roku, w sąsiedztwie starszego założenia obronnego z czasów Barbarossy.

Europa Zachodnia

Zwolennikiem wczesnej chronologii i staufijskiej – zgodnej z wymową źródeł – genezy zamku wleńskiego był pierwszy monografista „zamków romańskich” na Śląsku, Artur Boguszewicz (1998, s. 101–103; 2001, s. 21–22). Rzeczywiście mury obwodowe palatium wleńskiego (niesłusznie nazywanego donżonem), wzniesione w technice *opus emplectum*, o partiach licowych z wyjątkowo starannie dopasowanych (trapezowych) ciosów piaskowcowych i wypełnieniu gruzowym – podobnie jak zarejestrowany w sąsiedztwie południowo-zachodniego narożnika tego założenia pojedynczy cios o mocno wypukłej rustyce i gładkich krawędziach w typie *Buckelquader* (Piper 1996, s. 93–94), wyjątkowy w architekturze polskiej tego okresu – zwracają naszą uwagę ku elewacjom staufijskich zamków pogranicza francusko-niemieckiego i innych obszarów Cesarstwa. Wskazując analogie na obszarze środkowych Niemiec², A. Boguszewicz zauważył jednocześnie dość powszechne występowanie w czasach Staufów tego typu obiektów w Alzacji, Nadrenii, Tyrolu oraz Górnej i Dolnej Austrii oraz odnotował przykład sześciobocznej wieży z Brandenbura nad Werrą (Lauchröden, Wartburgkreis, Thüringen). Bogusław Czechowicz (1998, s. 417–418) zwrócił natomiast uwagę na nieprzypadkową – jak się dziś wydaje – zbieżność planu zamku wleńskiego z bawarskim (frankońskim) założeniem z Rieneck (Rieneck, Mainfranken) (ryc. 1: b, ryc. 2: a, c, d). Możliwość poszerzenia studiów nad genezą zamku we Wleniu pojawiła się dzięki badaniom

² Z wyjątkiem obiektu z Lauenburg brak na tym terenie pięciobocznych wież typu bergfried.

Ryc. 2. Wieloboczne wieże typu bergfried z końca XII i 1. połowy XIII wieku: a, c, d – Rieneck; b – Wleń (a – wg *Burgen in Mitteleuropa* 1999; b – wg J. Piekalski; oprac. R. Mruczek; c – fot. K. Leidorf, www.hdbg.eu/burgen; d – www.burg-rieneck.de)

Fig. 2. Polygonal *Bergfried* type towers from the end of the 12th century and first half of the 13th century: a, c, d – Rieneck; b – Wleń (a – after *Burgen in Mitteleuropa* 1999; b – after J. Piekalski; edited by R. Mruczek; c – photo by K. Leidorf, www.hdbg.eu/burgen; d – www.burg-rieneck.de)

Rüdiger Berngesa (1992a; 1992b; 1992c; 1992–2001a; 1992–2001b), zajmującego się zamkami pogranicza francusko-niemieckiego. Wśród założeń skatalogowanych przez tego autora można wskazać kilkadziesiąt obiektów z wieżami typu bergfried, wzniesionych na planach graniastych – pięcio-, sześć-, siedmio- i ośmiobocznych oraz cylindrycznych o jednym lub dwóch bokach ściętych (Mruczek 2005, s. 55–71). Spośród rozpatrywanych przez R. Berngesa bergfriedów, 283 były wieżami czworobocznymi, 154 cylindrycznymi, natomiast aż 43 zbudowano na planie pięcioboku, co stanowi blisko 9% ogólnej ich liczby. Maksimum częstości ich występowania przypadało około 1183 roku, przy czym połowę ogólnej liczby tych wież wzniesiono – zdaniem tego autora – w latach 1170–1230. Wśród XI-wiecznych budowli tego typu wskazać można bergfriedy pięcioboczne z zamków: Nürnberg (z 1070 roku), Weissenstein (z 1070 roku) oraz Lauenburg (z 1100 roku). Więcej podobnych wież powstało w XII wieku. Do połowy tego stulecia wzniesiono bergfriedy pięcioboczne zamków: Nassau (prawdopodobnie z 1130 roku), Bensberg, Ehrenbreitstein, Kirel (wszystkie z około 1150 roku) oraz siedmioboczny bergfried zamku Schönburg (z około 1140 roku). Po połowie

XII wieku liczba takich obiektów znacznie wzrosła. Wieże pięcioboczne znamy z zamków: Hoh-Barr (z 1168 roku), Alt-Wolfstein (z 1170 roku), Altenwied (z 1175 roku), Beilstein i Ringelstein (obie z 1180 roku), Hohenstein i Neuerburg (obie z 1190 roku), a także Argenschwang i Beilstein (obie z około 1200 roku). Znana jest też wieża sześcioboczna z zamku Hohenstein (z około 1190 roku) i siedmioboczna z zamku Rieneck (z 1175 roku) (ryc. 2: a, c, d). Dwa obiekty cylindryczne z jednym bokiem prostym (dwa narożniki) pochodzą z zamków: Grimburg (z 1192 roku) oraz Cleeburg (około 1200 roku). W XIII stuleciu, szczególnie przed jego połową, wieże wieloboczne były w dalszym ciągu bardzo popularne. Bergfriedy pięcioboczne znamy z zamków: Schloßbeck (z 1210 roku), Lützelstein (z 1216 roku), Girsberg, Hoh-Barr i Hausen (wszystkie z około 1220 roku), Bernstein (z lat 1200–1227; ryc. 3: c, f); Hohenbeilstein, Hohenecken, Prüm-zurley, Starkenburg (wszystkie z 1230 roku), Lahneck (z 1240 roku), Schöneck (z 1248 roku), a także Frauenstein, Löwenstein, Lützelburg, Stolzenfels (wszystkie z 1250 roku; Lützelburg datowany przez niektórych badaczy na 1175 rok). Ponadto znane są pojedyncze przypadki wież sześciobocznych, jak w zamku Ochsenstein (z 1220 roku) i siedmiobocznych, jak Gräfenstein (z 1220 roku) (ryc. 1: c, ryc. 3: d). W grupie wież ośmiobocznych wymienić trzeba bergfriedy z zamków: Rieneck (z 1220 roku; ryc. 2: c, d), Eguisheim (z 1235 roku), Steinsberg (z 1240 roku, pomiędzy 1230–1250) oraz Oberhohenberg (z 1250 roku). Znamy również wieże na planach cylindrycznych z jednym bokiem prostym (dwa narożniki), jak bergfriedy zamków Kransburg (z 1221 roku) i Runkel (z 1230 roku) lub cylindryczne z dwoma bokami prostymi (trzy narożniki), jak bergfried zamku Grensau (z 1213 roku). Warte wspomnienia w tych rozważaniach są z pewnością wieże na planach nieregularnych, czworobocznych, zbliżonych do bergfriedu z zamku Niederburg (z około 1200 roku). Po połowie XIII wieku wzniesiono jeszcze sporą grupę wież na planach pięciobocznych, na przykład Koppenstein (z 1260 roku), Birkenfels (z lat 1260–1262), Ortenberg (z 1262 roku, około 1260–1265 roku; ryc. 1: g; ryc. 3: a, b), Wasigenstein (z 1270 roku; ryc. 3: e), Wangenburg (z 1280 roku). Zwraca uwagę pojedynczy przypadek bergfriedu siedmiobocznego z zamku Gerolstein (z około 1300 roku). Bergfriedy na planach pięciobocznych powstawały – nieco rzadziej – jeszcze przez cały XIV wiek.

Układ przestrzenno-funkcjonalny zamku wleńskiego, dostosowany do kształtu miejscami wąskiej kulminacji skalnej (pierwotnie dwóch sąsiadujących kulminacji), znajduje liczne analogie wśród zamków pogranicza francusko-niemieckiego (Alzacja, Nadrenia), Bawarii, Tyrolu oraz Górnej i Dolnej Austrii, z wieżami bergfried na rzutach pięcio-, sześcio-, siedmio- i ośmiobocznych. Wymienić można na przykład zamki: Beilstein (Beilstein b. Kaiserslautern, Pfälzer Wald), z 1180 roku; Bernstein (Dambach-la-Villé, Vogesen), datowany na lata 1200–1227; Gräfenstein (Merzalben, Pfälzer Wald), z bergfriedem siedmiobocznym, rozrysowanym jednak na ośmioboku przez przedłużenie dwóch boków nie sąsiadujących ze sobą do postaci ostrza, kosztem likwidacji boku położonego między nimi, datowany na

Ryc. 3. Wieloboczne wieże typu bergfried i donżon zamków alzackich i nadreńskich z XIII wieku: a, b – Ortenberg; c, f – Bernstein; d – Gräfenstein; e – Wasigenstein (a, b, f – www.chateaux-en-alsace.fr; c – www.burgenwelt.org; d – www.thehiddenmission.com; e – www.burgenreich.de)

Fig. 3. Polygonal *Bergfried* and *donjon* type towers of Alsace and the Rhineland castles from the 13th century: a, b – Ortenberg; c, f – Bernstein; d – Gräfenstein; e – Wasigenstein (a, b, f – www.chateaux-en-alsace.fr; c – www.burgenwelt.org; d – www.thehiddenmission.com; e – www.burgenreich.de)

1220 rok (Köhl 1999, s. 162–163); Ortenberg (Scherwiller, Vogesen), wzniesiony w 1262 roku (lata 1260–1265; Rudrauf 1999, s. 216–222); Rieneck (Rieneck, Mainfranken), z dwiema wieżami, datowanymi na 1175 rok i 1220 rok; Schloßbeck (Bad Dürkheim, Pfälzer Wald), z 1210 roku; Wangenburg (Wangenbourg, Vogesen), z 1280 roku, a zwłaszcza Wasigenstein (Obersteinbach, Vogesen), zbudowany w 1270 roku; ponadto: Ruttenstein (Pierbach, Freistadt, Oberösterreich), wzniesiony po 1209 roku (Kühtreiber 1999, s. 243, ryc. 120). Szczególnie uderzające jest pokrewieństwo koncepcji architektonicznej zespołu wleńskiego z położonym w zbliżonej sytuacji topograficznej zamkiem Rieneck, z bergfriedem siedmiobocznym (Bernges 1992a; Hermann 1999, s. 164–167, 321), datowanym na 1175 rok, rozbudowanym o kolejny, ośmioboczny bergfried w 1220 roku (ryc. 1: a, b, ryc. 2). Podobieństwa dotyczą niemal identycznego programu funkcjonalnego, wzajemnych relacji przestrzennych poszczególnych elementów zamku górnego (wieża, kaplica, dom pański, wjazd), a nawet przebiegu obwodu obronnego, zderminowanych kształtem *plateau*, na którym powstał obiekt. Kolejne odnoszą się do relacji pomiędzy zamkiem górnym a dolnym, jak i dróg dojazdowych do obu obiektów. Biorąc pod uwagę datowanie zespołu we Wleniu, oparte zarówno na analizie stylistycznej budowli, technik budowlanych, jak i stratygrafii

archeologicznej, wydaje się, że założenie w Rieneck mogłoby stanowić jego pierwowzór. Wiadomo również, że rody Andechs i Rieneck były ze sobą spowinowaczone, sama Jadwiga natomiast przebywała w dzieciństwie w klasztorze benedyktynek w pobliskim Kitzingen, gdzie przełożoną była jej siostra. Jak wiemy, kasztelania wleńska przypuszczalnie stanowiła wiano księżnej Jadwigi (Mruczek 2005, s. 71, przypis 67). Kolejną istotną budowlą jest zamek Hohenstein (Bad Schwalbach, Taunus) z wieżami bergfried na planie pięcio- i właśnie sześcioboku, związanymi z obwodem obronnym, datowanymi na 1190 rok. Wieże sześcioboczne, zbliżone formą do wleńskiej, występowały jednak sporadycznie; wśród nich warto na pewno odnotować bergfried z alzackiego zamku Ochsenstein (Reinhardsmunster, Vogesen), datowany na 1220 rok, a także sześcioboczny z cylindryczną nadbudową z Brandenburga nad Werrą (Lauchröden, Wartburgkreis, Thüringen). Znany już tylko z archiwaliów bergfried sześcioboczny stanowił rdzeń zamku w Hanau (Darmstadt, Main-Kinzig, Hesja), wzmiankowanego w 1143 i 1170 roku. Ta rozebrana na początku XIX wieku budowla stanowiła część regularnego założenia na planie zbliżonym do trapezu. Kolejny pięcioboczny bergfried stanowi rdzeń zamku Schauenstein (Pölla, Waldviertel, Dolna Austria). Choć właściciele wzmiankowani byli od 1175 r., wieża powstała już w XIII w.

Zamek w Schauenstein (Hof, Frankenwald), z bergfriedem ośmiobocznym, został wzniesiony około 1230–1237 roku przez Ottona I von Schaumberg, od 1222 roku ministeriała książąt Andechs-Meranien. Warto również wspomnieć zamek Rotwasserstelz (Waldshut, Badenia-Wirtembergia), broniący przeprawy na Renie, wzmiankowany w 1163 roku, zbudowany zapewne w XII wieku. Główny element założenia stanowi wieloboczna, silnie wydłużona wieża mieszkalna. Równie interesująca, choć chronologicznie bardzo późna, jest wieża mieszkalna zamku w Adelebsen (Getynga, Dolna Saksonia), zbudowana na planie u dołu pięciobocznym, wyżej sześciobocznym. Obiekt powstał w dwóch fazach: w latach 1370–1380 i 1420–1440.

Baszty na planach pięcio- i sześciobocznych występowały w obwarowaniach miejskich Nadrenii. W trakcie badań wieży koblenckiej (*Koblenzer Turm*) w Duisburgu zarejestrowano fundamenty kilku starszych dzieł obronnych, wzniesionych po rozbiórce narożnika miejskich murów obronnych z około 1125 roku, w tym najpewniej baszt łupinowych na planach pięcio- lub sześciobocznych. Starsza pochodzi przypuszczalnie z początku XIII wieku; następna, nieregularna (poszerzenie wieloboku?) z XIII wieku, kolejna, sześcioboczna, datowana jest na XIV–XV wiek (Krause 1990, s. 278 i nn.).

Nie sposób ominąć terenów Austrii, gdzie po raz kolejny zaskakuje porównanie zespołu wleńskiego z górnioaustriackim zamkiem Rutenstein (Pierbach, Freistadt, Mühlviertel), z bergfriedem pięciobocznym i donżonem czworobocznym w linii murów obwodowych, który to obiekt, wzmiankowany w 1160 i 1209 roku, powstał w XIII wieku (Kühtreiber 1999, s. 243, ryc. 120) (ryc. 1: f). Interesujące są również inne górnioaustriackie budowle. Do bardziej okazałych należy wieża typu

bergfried – pięcioboczna, ośmiokondygnacyjna, z zamku Schaunberg (Schaumberg, Hartkirchen, Górna Austria), wzniesiona w 1. połowie XIII wieku, podwyższona znacznie w końcu XIV wieku, a także siedmioboczna wieża mieszkalna z Lobenstein (Oberneukirchen, Mühlviertel, Urfahr-Umgebung, Górna Austria; Piper 1996, s. 245). Kolejna budowla w tym regionie to zamek Falkenstein an der Ranna (Rohrbach, Górna Austria), wzmiankowany w 1140 i 1218 roku, z bergfriedem siedmiobocznym, datowanym szeroko na XII i XIII wiek. Wśród zamków dolnoaustriackich zauważyć wypada budowlę w Raabs (Raabs an der Thaya), z ostrzowym bergfriedem pięciobocznym, wyżej przechodzącym w siedmiobok. Obiekt powstawał w dwóch fazach, z których starsza datowana jest na połowę XII wieku, młodsza na 2. połowę XIII wieku. Zamek Gösting (Gösting, Graz, Steiermark/Styria) ma w swoim programie przestrzenno-funkcjonalnym dwa bergfriedy, jeden o pięciobocznym zarysie. To rozległe założenie o wczesnej metryce, w 1042 roku przekazane przez króla Henryka III. Salickiego możnowładcom, uzyskało obecną formę w XII wieku. Kolejny pięcioboczny bergfried stanowi rdzeń zamku Schauenstein (Pölla, Waldviertel, Dolna Austria). Choć właściciele wzmiankowani byli od 1175 roku, wieża powstała już w XIII w.

Na terenie Szwajcarii wyróżnia się zamek w Rapperswil (Sankt Gallen), zbudowany w latach 1200–1220 przez hrabiów Rudolfa II i III von Rapperswil, wzmiankowany po raz pierwszy w 1229 roku. Założenie na planie zbliżonym do trójkąta, ma w narożnikach wieże, spośród których wschodnia – ostrzowa – jest w zarysie pięcioboczna. Nieco inny typ reprezentuje znajdująca się w ruinie, poligonalna – pięcio- lub sześcioboczna – wieża zamku Castello di Mesocco (Mesocco, Moesa, Graubünden/Gryzonia), wzmiankowanego od 1137 roku.

Wśród budowli skandynawskich cztery ośmioboczne wieże, rozmieszczone na zakończeniach ramion krzyża greckiego, wraz z piątą, czworoboczną na skrzyżowaniu naw, tworzą układ przestrzenny świątyni Vor Frue Kirke w Kalundborgu (Kalundborg, Zelandia, Dania). Niezwykle oryginalna, ceglana budowla wzniesiona około 1220 roku stanowiła wyobrażenie niebiańskiej Jerozolimy.

Na terenie Czech, w zespole rezydencjonalnym w Pradze, z czasów księcia Sobiesława (około 1135 roku; Menclowa 1976, s. 70 i nn.; Pianowski 1994, s. 137–140), obszernemu palatium i kaplicy towarzyszy odcinek muru obronnego z wielobocznymi, zamkniętymi pięcioma bokami ośmioboku, równymi mu wysokością basztami o pełnych podstawach. Ośmioboczny bergfried znamy ponadto z zamku w Přibenicach (1. połowa XIII wieku). Na Morawach zwracają uwagę ośmioboczne wieże w Znojmie (około 1220 roku), Eulenburgu (około 1318 roku) i Nowym Hradzie koło Blanska.

Osobliwy i późny chronologicznie przypadek wieży sześciobocznej stanowi keep zamku Raglan (Monmouthshire, Walia), zbudowany w miejscu starszego, XII-wiecznego założenia w latach 1430–1440. Spośród dziesięciu poligonalnych baszt zamkowych, cztery zbudowano również na sześciobocznym planie.

Bergfriedy legnickie

Legnicka rezydencja Henryków śląskich powstała również w miejscu wczesnośredniowiecznego grodu. W 1172 roku Legnica została spalona w czasie walk pomiędzy Piastami, a Bolesław Wysoki musiał kolejny raz uchodzić do Niemiec. Już jednak z 1175 roku pochodzi informacja o *potestas Legnicensis* (KDŚl., t. 1, nr 55), prawdopodobnie książęcej posiadłości legnickiej. Badacz zamku legnickiego – Jerzy Rozpędowski (1962; 1965; 1971; 1978; 1999; 2009; Rozpędowski, Kaźmierczyk 1961) – datował to ogromne założenie na miarę cesarskich *pfalzów* na lata 1220–1240, z kolei Jacek Witkowski, jako czas powstania rezydencji postulował lata po 1177–1230 (Witkowski 1991, s. 31–34). Cylindryczne, ceglane wieże zamkowe w dotychczasowych analizach badaczy pozostawały zwykle w cieniu legnickiego palatium i kaplicy (ryc. 4: f–i). Wzmiankowane po raz pierwszy w latach 1249, 1256 i 1257 (*Kronika*, s. 566; *Rocznik*, s. 15, 30, 31), są najwcześniej poświadczonymi obiektami tego typu w Polsce, zachowanymi niemal w całości do dzisiaj. Stanowią one *novum*, które umożliwia wprowadzenie budownictwa obronnego na ziemiach polskich w okres zamkowy. Rezydencja legnicka jest przykładem wieloczęłowych zamków z występowaniem więcej niż jednej wieży w typie bergfried lub donżon, uzasadnionym nie tylko względami taktycznymi, ale przede wszystkim skomplikowanym układem założenia, będącym pochodną zróżnicowanych funkcji przezeń pełnionych (np. siedziby kilku feudałów). Przytoczyć można dość liczne przykłady takich obiektów z odleglejszych rejonów Europy; w pierwszej kolejności zamki: Münzenberg (Wetterau, Darmstadt, Hessen), Besigheim (Ludwigsburg, Stuttgart, Baden-Württemberg), Kyffhausen, arcyciekawy dla porównań ze Śląskiem Rieneck (Main-Spessart, Unterfranken), a także związany z Piastami Altenburg (Altenburger Land, Thüringen), Brandenburg (Lauchröden, Eisenach, Thüringen), Hochburg (*Hachberg*; Emmendingen, Hochburg, Baden-Württemberg), Kohren-Salis (Leipzig, Leipzig, Sachsen), „układ potrójny” zamków w Hoch-Egisheim (*Dagsburg*, *Wahlenburg* i *Weckmund*; Haut-Eguisheim, Egisheim, Wintzenheim, Haut-Rhin), Plesse (Bovenden, Göttingen, Niedersachsen), Thurandt (Alken, Mayen-Koblenz, Rheinland-Pfalz) czy Yburg-Bühl (Baden-Baden, Baden-Württemberg). Równie interesująco, ze względu na specyficzną dyspozycję i charakter pomieszczeń, wypada porównanie obu bergfriedów legnickich z zachodnioeuropejskimi wieżami tego typu, datowanymi na I. połowę XIII wieku (ryc. 4). Nie znajdziemy w nich jeszcze wąskiej i wysokiej, „butelkowej” w przekroju, dolnej kondygnacji więziennej, charakterystycznej dla zestandaryzowanych bergfriedów zamków typu sasko-heskiego, wznoszonych po połowie XIII wieku, zauważalnej już w przypadku śląskich wież z Prudnika, Głogowa i Bolkowa. Występują natomiast, podobnej wysokości, sklepione

Ryc. 4. Cylindryczne wieże typu bergfried z 1. połowy XIII wieku: a, b, c, e – Besigheim: *Waldhornturm* (a, c); *Schochenturm* (b, e); d – Reichenberg; f, g, h, i – Legnica: wieża św. Jadwigi (f, g); wieża św. Piotra (h, i) (a, e – www.burginfo.de; b, c, d – wg *Burgen in Mitteleuropa* 1999; f, i – wg Rozpędowski 1971; oprac. R. Mruczek; g, h – fot. R. Mruczek)

Fig. 4. Cylindrical *Bergfried* type towers from first half of the 13th century: a, b, c, e – Besigheim: *Waldhornturm* (a, c); *Schochenturm* (b, e); d – Reichenberg; f, g, h, i – Legnica: St Hedwig's tower (f, g); St Peter's tower (h, i) (a, e – www.burginfo.de; b, c, d – after *Burgen in Mitteleuropa* 1999; f, i – after Rozpędowski 1971; edited by R. Mruczek; g, h – photo by R. Mruczek)

pomieszczenia o zróżnicowanej funkcji, w tym zaopatrzone w kominki. Pod tym względem bergfriedy legnickie i liczne współczesne im wieże w zamkach niemieckich – na przykład w Besigheim (Ludwigsburg, Baden-Württemberg): *Waldhornturm* i *Schochenturm* z około 1220 roku; Reichenberg (Oppenweiler, Rems-Murr-Kreis, Baden-Württemberg) z lat 1220–1230; Staufeneck (Salach, Göppingen, Baden-Württemberg) z około 1235 roku – nawiązują raczej jeszcze do tradycji wież typu donjon, które w dolnych kondygnacjach miały pomieszczenia magazynowe. W zbliżonych do nizinnej części Śląska warunkach topograficznych powstawały niektóre zamki w Meklemburgii, wznoszone w miejscach starszych grodów, które wymuszały nieregularne plany założeń murowanych. Spośród bliższych geograficznie przykładów zauważalne jest podobieństwo programu funkcjonalnego zamku legnickiego do również ceglanego zamku w Stargardzie

(Mecklenburg-Vorpommern; Von Der Dollen 1999, s. 123). Wzniesiony w latach 1236–1271, na planie nieregularnym, zbliżonym do owalu, składał się między innymi z dwóch wolno stojących, cylindrycznych wież typu bergfried, z których jedna była masywniejsza, zlokalizowanych przy krańcach rozległego palatium, kaplicy i osobnego „domu niewiast”, stojących w obrębie wałów i fosy. Z kolei pojedynczy, cylindryczny, również ceglany bergfried, o imponującej średnicy 18 m, wzniesiony około 1170 roku, znamy z miejscowości Stolpe (Angermünde, Uckermark, Brandenburgia).

Poligonalny donżon wrocławski

Spośród odkrytych reliktów wrocławskiego zamku na Ostrowie Tumskim najwięcej problemów interpretacyjnych przysporzyła tzw. budowla osiemnastoboczna. Przez odkrywcę – Edmunda Małachowicza (1993, s. 57–69) uważana za kaplicę – dla niemałej grupy badaczy stanowiła założenie reprezentacyjno-obronne w typie donżonu. Za taką rekonstrukcją funkcjonalną opowiedzieli się J. Rozpędowski (1978; 1999), Marian Kutzner (1995, s. 146) i Małgorzata Chorowska (2003; 2017) – autorka najnowszych badań tej rezydencji (ryc. 5: c–f).

W poszukiwaniu genezy poligonalnego donżonu wrocławskiego rozpocząć wypada od turyngińskiego Altenburga, gdzie rodzina Władysława II przebywała na wygnaniu przez kilkanaście lat. Wpływ tzw. Wieży Piastów, według tradycji zamieszkiwanej przez wygnańców, na preferencje reprezentacyjne i mieszkaniowe młodych książąt wydaje się możliwy. Warto zauważyć, że druga spośród wież altenburskich – cylindryczny, ceglany bergfried – również zaopatrzona została w wewnętrzny filar. Podobną konstrukcję miała, znacznie większa od niej pod względem rozmiarów, wieża węgierskiego zamku Spišský Hrad (Žehra, Spisz, Słowacja), wzmiankowanego w 1209 roku, zniszczona jeszcze w 1. połowie XIII wieku. Wśród obiektów formalnie najbliższych budowli wrocławskiej tradycyjnie wspomnieć należy wieżę z XI–XII wieku w Thionville (Moselle, Lotaryngia/Grand Est) oraz znaną jedynie z badań wykopaliskowych rotundę w Kijowie (Grzybkowski 1990, s. 19–20; Małachowicz 2004, s. 175). Dwudziestoboczny plan ma nieco egzotyczna w tym zestawieniu ceglana wieża Maryny Mniszchówny, zachowana w murach Kremla w Kołomnie (obw. moskiewski), jedna z 17 należących do pierwotnego założenia. Choć sama twierdza wzmiankowana była w 1177 roku, obecne umocnienia murowane wzniesiono dopiero w latach 1525–1531, pod kierownictwem włoskich architektów. Niezwykle ciekawy jest również tzw. *Engelsburg* (*Castello dell'Angelo*), włączony do obwarowań opactwa augustianów w Neustift (Novacella, Bressanone-Brixen, Vahrn/Varna, Bolzano, Tyrol Południowy, Włochy). Ta szesnastoboczna, dwupoziomowa budowla o sklepionej żebrowo dolnej kondygnacji, z kaplicą Salvatora na piętrze,

Ryc. 5. Donżony w Coucy (a, b) i na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (c–f) – c, f – rekonstrukcja wg M. Chorowskiej i M. Krzywki; d, e – rzut z rozwarstwieniem chronologicznym wg M. Chorowskiej i M. Cabana (a – <https://commons.wikimedia.org>; b – <https://mordhau.com>; c – wg M. Chorowska 2017)

Fig. 5. *Donjons* in Coucy (a, b) and on Ostrów Tumski in Wrocław (c–f) – c, f – reconstruction after M. Chorowska and M. Krzywka; d, e – plan with chronological stratification after M. Chorowska and M. Caban (a – <https://commons.wikimedia.org>; b – <https://mordhau.com>; c – after M. Chorowska 2017)

zbudowana została po pożarze w 1190 roku przez prepozyta Konrada von Rodank, konsekrowano ją w 1198 roku, w późnym średniowieczu poświęcono Michałowi Archaniołowi. Spośród obiektów ogólnie znanych wymienić można jeszcze *Torre del Oro* w Sewilli, dwunastoboczną wieżę obronną, zbudowaną w latach 1220–1221 przez Almohadów, celem kontroli dostępu do miasta przez rzekę Guadalquivir. Jedenastoboczny plan nadano wieży w typie donżonu zamku Briquebec (Cherbourg, Manche, Normandia), wzniesionej w XIII wieku na terenie starszego założenia obronnego *motte*. Dalsze poszukiwania prowadzą nas jednak nieuchronnie w stronę ceglanych budowli sakralnych o planach poligonalnych, jak choćby XI-wieczna rotunda św. Wawrzyńca w Mantui (Lombardia) oraz mniej znana rotunda w Karcsa (Borsod-Abaúj-Zemplén, Cigánd, Węgry), datowana ostatnio na 4. ćwierć XII–początek XIII wieku, podobnie jak rotundy w Kiszombor i Gereny (Goriány) (Sikora 2004, s. 132).

Dochodzimy zatem do wniosku, że wrocławski obiekt – przy zakładanej świeckiej funkcji – stanowiłby zjawisko oryginalne i wyjątkowe. W świetle ostatnich analiz radiowęglowych zapraw domniemany donżon z Ostrowa Tumskiego powstał w latach 1166–1186 (z prawdopodobieństwem 68%) lub 1117–1212 (z prawdopodobieństwem 95%; Chorowska 2017, s. 932). Wśród zbliżonych form i rozmiarami budowli wymienić można ogromną, cylindryczną, artykułowaną lizenami wieżę w typie keep zamku Windsor, zbudowaną przez Henryka II Plantageneta w latach 1165–1179. Niewykluczone, że wieża wrocławska wyprzedzała budowę nowatorskiego, eksperymentalnego donżonu Château Gaillard (Eure, Normandia) Ryszarda Lwie Serce, wzniesionego w latach 1197–1198, zdobytego już w 1204 roku przez Filipa II Augusta. Po ostatnich badaniach zespołu M. Chorowskiej, w wyniku których stwierdzono istnienie muru obwodowego na planie koła w typie *chemise* lub *Mantelmauer* (*Hoher Mantel*), ciasno otaczającego wrocławski osiemnastobok, naturalnym wydaje się również skojarzenie z sytuacją wielkiego donżonu zamku Coucy w Ardenach (Aisne, Picardia/Hauts-de-France), fundacji Enguerranda III de Boves z lat 1220–1242 (ryc. 5: a–f). Dodatkowo stojąca w linii wysokich wałów grodowych Ostrowa Tumskiego budowla uzyskiwała charakterystyczne ukształtowanie mocno pochylonych kurtyn, przypominające rozwiązania znane w formie murowanej z Ziemi Świętej.

Analiza formalna osiemnastobocznego donżonu wrocławskiego nieuchronnie prowadzi do konkluzji, że był on zjawiskiem na wskroś wyjątkowym, pionierskim i eksperymentalnym w tej części Europy. Nie inaczej było jednak z budowlami zachodnioeuropejskimi tego typu. Cała galeria donżonów z terenu Francji – by wspomnieć tylko Houdan (Yvelines, Île-de-France), Provins (Seine-et-Marne, Île-de-France), Etampes (Essonne, Île-de-France), Niort (Deux-Sèvres, Nowa Akwitania), Château Gaillard (Eure, Normandia), Gisors (Eure, Normandia), La Roche-Guyon (Val-d'Oise, Île-de-France), Château de Queribus (Cucugnan, Aude) – oraz znanych z Wysp Brytyjskich wież w typie keep, na przykład

Conisbrough Castle (South Yorkshire; zbudowana około 1180/1190 roku przez Hamelina Plantageneta), Athlone Castle (Athlone, Westmeath, Irlandia; zbudowana dla króla Jana w 1210 roku przez biskupa Norwich i arcybiskupa Canterbury – Johna de Gray), Clifford's Tower w York Castle (York, Anglia; zbudowana w latach 1245–1270 dla króla Henryka III) czy Raglan (Monmouthshire, Walia; wzniesiony w miejscu starszego, XII-wiecznego założenia w latach 1430–1440 – stanowią niejednokrotnie zjawiska niepowtarzalne, o charakterze jednorazowych eksperymentów, poprzedzających pojawienie się form prostszych i chętniej naśladowanych.

Zrozumienie odrębności formalnej budowli wrocławskiej wymagałoby zatem nakreślenia jej lokalnych uwarunkowań, głównie natury warsztatowej. Przede wszystkim osiemnastobok stanąć miał w bardzo trudnym pod względem geotechnicznym terenie wyspy odrzańskiej, na gruntach o zróżnicowanej nośności, na których stropie odłożyły się kilkumetrowej miąższości nawarstwienia związane z funkcjonowaniem wczesnośredniowiecznego grodu, zwłaszcza destrukty butwiejących wałów w konstrukcji hakowo-rusztowej, o zasięgu zmieniającym się kilkakrotnie w X–XII wieku. Uniemożliwiło to budowę masywnych, litych fundamentów, zmuszając budowniczych do założenia fundamentu arkadowego o trapezowych filarach, na którym posadowiono niezbyt masywne ściany ceglane, usztywnione jednak zapewne w wyższych partiach za pomocą arkad rozpiętych na obustronnie uformowanych w miejscach załamania poligonu półfilarkach. Uzyskana grubość murów umożliwia – jak udowodniły ostatnie analizy konstruktorskie – wzniesienie wieży o wysokości do 20 m. Większa szerokość ścian magistralnych nie wchodziła w grę z jeszcze jednego, ważkiego powodu. Ograniczenie stanowiła bowiem już sama zastosowana technika i technologia budowy, opierająca się na ceglanych murach w technice *opus emplectum*, w wątku wendyjskim (dwuwozówkowym), spajanych co prawda doskonałej jakości zaprawą piaszczystą wapienną (o parametrach porównywalnych z wrocławskimi zaprawami renesansowymi!) i wypełnianych wcale nie gorszym materiałem ceglanym. Niestety, nie wiemy nic na temat ewentualnych stężeń podłużnych czy poprzecznych, znanych choćby z sześciobocznej wieży wleńskiej. Uzyskanie tej wysokości budowli bez zastosowania wątku jednowozówkowego byłoby wyczynem samym w sobie, a przyjęta szerokość murów musiała być – naszym zdaniem – optymalna przy wyżej wymienionych parametrach. Również skomplikowany poligonalny zarys byłby technicznie łatwiejszy do realizacji, zwłaszcza przy założeniu, że dodatkowe usztywnienie konstrukcji stanowić będą arkady pod gzymsem koronującym. Zastosowanie tego rozwiązania świadczy też niewątpliwie o rozumieniu istoty punktowego obciążenia murów przez realizujący je warsztat, a zatem o umiejętności budowy sklepień żebrowych. Trudno w tej sytuacji zaprzeczyć, że inwestycję powierzono warsztatowi ceglanemu o proweniencji cysterskiej, norbertańskiej lub augustiańskiej (Mruczek 2012, s. 128–132),

który na co dzień zajmował się realizacją budowli sakralnych i towarzyszących im mieszkalnych i gospodarczych (np. interesujący zespół zabudowań opactwa cystersów w Lubiążu). O tym, że tak było w istocie, przekonuje nas analiza całokształtu wczesnej architektury ceglanej na Śląsku, zwłaszcza w wydaniu tzw. warsztatu trzebnicko-legnickiego.

*Kaplice zamkowe we Wrocławiu i Legnicy
a tzw. warsztat trzebnicko-legnicki mistrza Jakuba*

Odkrycie reliktyw kaplic zamkowych w Legnicy i Wrocławiu wywołało niezwykle żywą, momentami wręcz burzliwą dyskusję w środowisku naukowym (Rozpędowski 1961; 1971; Grzybowski 1990, s. 25–67; Małachowicz 1993, s. 36–57; Chorowska, Caban 2016). Przedmiotem sporów okazała się zarówno ich rekonstrukcja przestrzenna, funkcja, datowanie, jak i geneza europejska. O ile potencjalne kierunki poszukiwań zostały z pewnością nakreślone, o tyle z perspektywy czasu widać jednak, że zasadniczym potknięciem metodologicznym, popełnionym już na wstępie przez grono badaczy, było oderwanie tych niezwykle budowli od bogatego i wiele mówiącego kontekstu śląskiego na rzecz bardzo odważnych, czasem jednak nieco intuicyjnych poszukiwań europejskich. W naszych analizach wzięliśmy raz jeszcze pod uwagę charakterystyczne cechy dzieł śląskich, takie jak: nowatorska, ceglana technika budowy, charakterystyczne rozwiązania przestrzenne i konstrukcyjne oraz cechy detalu architektonicznego. Uwzględniliśmy również wyniki nowszych badań i rekonstrukcji wymienionych obiektów.

Śląskie tło artystyczne tak wybitnej budowli, jaką jest kaplica zamkowa pw. św. Benedykta i Wawrzyńca w Legnicy (z lat 1220–1240), z pewnością wymaga zaprezentowania. Przede wszystkim stanowi ona jedną z najciekawszych realizacji tzw. warsztatu trzebnicko-legnickiego mistrza Jakuba, pracującego dla księcia Henryka Brodatego (Kutzner 1969, s. 22–30; 1995, s. 141; *Dzieje sztuki* 1971, s. 158–159; Świechowski 2004, s. 253–258; 2009, s. 34, 273–277; Rozpędowski 2009, s. 38). Znany na Śląsku od 1208 roku *magister operis Jacobo* (SUB., t. 1, nr 130), wymieniany był ponownie w 1234 roku przy okazji budowy rezydencji legnickiej, jako były mistrz trzebnicki (SUB., t. 2, nr 421). Doskonałość konstrukcyjna tej dwunastobocznej, dwupoziomowej budowli³, przejawiająca się zastosowaniem gotyckiego już, szkieletowego systemu konstrukcyjnego, opartego na przyporach i wiązkach słupek oraz charakterystyczne rozwiązanie sklepień krzyżowo-żebrowych, rozpiętych na przęsłach o kształcie zbliżonym do trapezu,

³ Żywo dyskutowana – mimo przekonującej argumentacji odkrywcy kaplicy, J. Rozpędowskiego – kwestia liczby kondygnacji została ostatecznie rozstrzygnięta dopiero przez zespół badawczy M. Chorowskiej w trakcie skanowania detali architektonicznych i modelowania układu sklepień świątyni (Chorowska, Caban 2016).

z wyodrębnionym kwadratowym prezbiterium o poligonalnym zamknięciu, z dwudzielnym łukiem tarczy, przywodzi na myśl inne wybitne i dobrze zachowane dzieło tej strzechy – wrocławski kościół pw. św. Idziego na Ostrowie Tumskim.

Równie wyszukana jest forma tzw. późnoromańskiej kaplicy relikwiarzowej nieznanego wezwania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, łączonej z działalnością norbertanów. Zbudowano ją na planie ośmioboku z absydami w układzie treflowym i prostokątnym prezbiterium, również zamkniętym absydalnie. Niewyjaśniona pozostaje w dalszym ciągu liczba kondygnacji, a także układ sklepień budowli i sposób ich podparcia. Nieznane wezwanie tej świątyni potęguje wątpliwości dotyczące ukończenia inwestycji, a przynajmniej jej ostatecznego kształtu. Choć atrakcyjna wydaje się koncepcja Andrzeja Grzybkowskiego (1990, s. 76–77), zakładająca istnienie zaginionego dziś pierwowzoru kaplicy wrocławskiej, równie uprawnione może być jednak doszukiwanie się w jej oryginalnym rozwiązaniu bryłowym twórczego – dla odmiany – eksperymentu podjętego przez budowniczych związanych z którymś z dużych środowisk artystycznych Nadrenii, niewykluczone, że samej Kolonii, Wormacji czy Moguncji. Zwłaszcza wznoszony wówczas chór zachodni katedry mogunckiej z lat 1190–1239 musiał robić ogromne wrażenie. Jak zauważył A. Grzybkowski wzorcem w rozumieniu średniowiecznym mógłby być nawet sam motyw oktagonu, zastosowany w potężnych wieżach na skrzyżowaniu naw katedr nadreńskich (Grzybkowski 1990, s. 18). Podobnie „eksperymentalna” i pozbawiona bliskich analogii jest znana również tylko z badań wykopaliskowych kaplica na Harlungenbergu koło Brandenburga, wzniesiona przez norbertanów około 1220 roku. Suma doświadczeń zawartych w kreacjach z Wrocławia i Harlungenbergu może z kolei prowadzić do skojarzeń ze znacznie starszymi budowlami Konstantynopola, jak choćby z kościołem pw. św. Sergiusza i Bakchusa (lata 527–536) z czasów Justyniana I.

Elementem charakterystycznym i dość często spotykanym w dziełach warsztatu trzebnicko-legnickiego i jego kontynuatorów jest zwłaszcza poligonalna absyda (Mruczek 2012, s. 128–132). Pierwsze rozwiązania tego typu – absydy wykreślone z pięciu boków dwunastoboku, artykułowane za pomocą smukłych kolumniek z przewiązkami talerzowymi, głowicami kielichowo-blokowymi i bazami ze szponem – znamy z kolegiaty pw. NMP na Ostrowie Tumskim w Głogowie (lata 1210–1230) i fary miejskiej pw. NMP i św. Michała w Złotoryi (lata 1211–1230). Niemal równolegle realizowano obiekty centralne o poligonalnych zarysach, których znaczenie dla szybkiej recepcji tej formy może być istotne. Wymienić tutaj należy w pierwszej kolejności najstarszą w tej grupie budowlę osiemnastoboczną (donżon?) zamku na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (3. tercja XII wieku) i tamtejszą kaplicę ośmioboczną z absydami (lata 1220–1240) oraz właśnie dwunastoboczną kaplicę zamkową pw. św. Benedykta i Wawrzyńca w Legnicy (lata 1220–1240). Wśród kontynuatorów natomiast umieścić trzeba farę miejską pw. św. Mikołaja w Głogowie (lata 1218–1240), wspomniany wyżej kościół parafialny pw. św. Idziego na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1219–1235),

pałacowy kościół pw. św. Jakuba we Wrocławiu (lata 1234–1240) oraz wiejskie świątynie parafialne w Czerwonym Kościele (2. ćwierć XIII wieku), Nowym Kościele (lata 1228–1240), Gościszowie (około 1233 roku), Konradowie (2. ćwierć XIII wieku), Tyńcu nad Słężą (2. ćwierć XIII wieku), Bukowie (połowa XIII wieku) czy Jędrzychowicach na Łużycach (połowa XIII wieku). Gdzieś w tym szeregu umieścić należy zamkniętą poligonalnie kaplicę w skrzydle wschodnim opactwa na Ołbinie (po 1193 roku). Wymienione obiekty różnią się między sobą kształtem absydy (trójboczna, pięcioboczna), sposobem artykulacji (kolumny na cokołach, lizeny, lizenoskarpy, płytkie wnęki zamknięte ostrołucznie, brak artykulacji), a także nieco odmiennymi rozwiązaniami bryłowymi. Szczególnie istotna, przełomowa i bardzo wczesna chronologicznie jest w tej grupie trójboczna absyda silnie wydłużonego prezbiterium kościoła parafialnego w Nowym Kościele, fundowanego w 1228 roku, prawdopodobnie z inicjatywy księżnej Jadwigi Andechs. Prezbiterium przechodzi w poligonalny zarys absydy bez uskoków, co ma kolosalne konsekwencje dla rozwiązania bryłowego. Oba te elementy bowiem uzyskały tę samą wysokość i kryje je ten sam wspólny dach. Wnętrze, całkowicie sklepione krzyżowo-żebrowo, z systemem słupek nadwieszonych, ma już gotycki charakter. Jedynie brak przypór i późnoromański detal nie pozwalają uznać tej świątyni za dzieło w pełni gotyckie.

Geneza poligonalnej absydy w wydaniu warsztatu trzebnicko-legnickiego, z charakterystycznymi kolumnkami zaopatrzonymi w przewiązki talerzowe i głowice kielichowo-blokowe, z pewnością sięga przynajmniej placów budowy katedr niemieckich w początkach XIII wieku. Zwraca uwagę przebudowa katedry pw. św. Maurycego i św. Katarzyny w Magdeburgu (partia wschodnia: lata 1209–1230), katedry pw. św. Piotra w Wormacji (chór zachodni: XIII wiek), katedry pw. św. Piotra i św. Jerzego w Bambergu (lata 1200 i 1225–1237) (ryc. 6: a), katedry pw. św. Szczepana i Sykstusa w Halberstadt czy kościoła NMP w Gelnhausen (wzmiankowany w 1223 roku). Pierwowzorów tych rozwiązań przestrzennych wypada szukać jeszcze dalej na zachód i południe, na terenach francuskojęzycznych (kościół pielgrzymkowy Saint-Pierre w Aulnay, Saint-Vivien w Geay, Saint-Quenin w Vaison, Notre-Dame du Lac w Le Thor itd.). Oczywiście osobnych studiów wymaga bizantyjska geneza absyd poligonalnych.

Powszechne w dziełach warsztatu trzebnicko-legnickiego głowice kielichowo-blokowe i fryzy z motywem fantazyjnie zaplecionej wici roślinnej o zakończeniach palmetowych i półpalmetowych, często rautowanej, odnajdziemy na większości wielkich złożeń Cesarstwa Niemieckiego z początku XIII wieku (Bamberg, Frankfurt, Gelnhausen, Halberstadt, Jerichow, Kolonia, Magdeburg, Naumburg, Norymberga itd.), w Czechach (Předklášteří u Tišnova), ale także w Hiszpanii (Santo Domingo de Silos; 2. połowa XII wieku), a nawet na zachodzie Francji (Saint Savin sur Gartempe, Aulnay de Saintonge, XII w.) (ryc. 6: a–e). Małgorzata Chorowska i Mariusz Caban wydzielają kręgi artystyczne z nimi związane: nadreńsko-bawarski, sasko-brandenburski i właśnie śląski, zauważając

Ryc. 6. Wybrane inwestycje budowlane na terenie Niemiec z 1. połowy XIII wieku: a – Bamberg, katedra pw. św. Piotra i Jerzego; b – Magdeburg, katedra pw. św. Maurycego i Katarzyny; c – Halberstadt, katedra p.w. św. Szczepana i Sykstusa; d – Naumburg, katedra pw. św. Piotra i Pawła; e – Kolonia, kościół pw. św. Andrzeja (fot. R. Mruczek)

Fig. 6. Selected construction investments in Germany from first half of the 13th century: a – Bamberg, Cathedral of St Peter and George; b – Magdeburg, Cathedral of St Maurice and St Catherine; c – Halberstadt, Cathedral of St Stephen and St Sixtus; d – Naumburg, Cathedral of St Peter and St Paul; e – Cologne, St Andrew's church (photo by R. Mruczek)

również inne miejsca ich występowania (Chorowska, Caban 2016, s. 330–333). Dochodzą do wniosku, że formy te pojawiły się w ostatnich dekadach XII wieku na terenach Alzacji i Nadrenii, w fundacjach cesarzy z dynastii Staufów, pod przemożnym wpływem artystycznym sąsiedniej Francji. W przypadku kilku obiektów śląskich wskazywano już bezpośrednio na pokrewieństwo warsztatowe. Przy budowie kościoła w Gościszowie doszukiwano się warsztatu powiązanego z katedrą w Wormacji, portal i okienka absydy kościoła w Świerzawie nawiązują do detali z Naumburga i Halberstadt, pojedyncze głowice z Bambergu mają

swoje analogie w kościele w Środzie Śląskiej, w Nowym Kościele widoczne są nawiązania westfalskie itd. Generalnie wypada jednak zauważyć, że rola bamberckiego środowiska artystycznego dla rozwoju sztuki śląskiej przed 1241 rokiem była dotąd zdecydowanie przeceniana (Kutzner 1969, s. 27–28; 1995, s. 141–142; Świechowski 2004, s. 253–258; Jarzewicz 2012, s. 248–249). Frapującym zjawiskiem jest na pewno przejście od klasycznych form kapiteli, obecnych w kręgu śródziemnomorskim praktycznie nieprzerwanie przez całe średniowiecze, do formy kielichowo-blokowej, którą już dawniej słusznie uważał Tadeusz Broniewski za efekt stopniowego upraszczania głowicy korynckiej (Broniewski 1990, s. 129).

Z kolei ceglana technika budowy murów, związana z zastosowaniem wysokiej cegły lombardzkiej, układanej w wątku wendyjskim i krzyżowym, pojawiła się na terenie wschodnich ziem Cesarstwa Niemieckiego za sprawą włoskich peregrynacji Fryderyka Barbarossy. Najbardziej znana i najwcześniejsza realizacja to kościół i klasztor premonstratensów w Jerichow (lata 1148–1172, 1180–1250). Zaraz za nim sytuują się ceglane budowle znanego z pobytu Piastów Altenburga: kościół i klasztor augustianów (*Rote Spitzen*; lata 1165–1172) oraz zamkowa wieża typu bergfried. Następnie wymienić trzeba mający ewidentne związki ze Śląskiem kościół i klasztor cystersów w Altzelle, wzniesiony w latach 1162–1198, zasiedlony przez zakonników w 1175 roku. Istotną wskazówką jest też wzmianka z 1206 roku o *vocati Aroasia ex Galia 6 Religiosi* (KDSł., t. 1, nr 92), zatrudnionych na placu budowy ceglanoego klasztoru trzebnickiego, poświadczająca obecność francuskich budowniczych, związanych z kongregacją arrowezyjską, do której należał klasztor augustianów NMP na Piasku we Wrocławiu. Warsztaty te miały mieszaną, lombardzko-niemiecką proveniencję; związane były z zakonami augustianów, premonstratensów (norbertanów) i cystersów, potem dominikanów i franciszkanów. Niewykluczone, że do grona kamieniarzy zakonnych dołączyć mogli również świeccy mistrzowie, pozyskani do współpracy na wielkich budowach Nadrenii i Saksonii czy nawet Burgundii, o czym może świadczyć bardzo wysoki poziom artystyczny i wykonawczy niektórych detali związanych z elitarnymi w tym gronie rezydencjami książęcymi. Czy faktycznie można doszukiwać się również obecności kamieniarzy armeńskich, pracujących dla Staufów, pozostaje kwestią dalszych badań (Ławnik 2014, s. 179–191). Swoisty pułap osiągnąć architektury śląskiej tamtych czasów wyznacza działalność wspomnianego już mistrza Jakuba (*magistro Iacobo lapicide*), wzmiankowanego imiennie w 1208 roku w Trzebnicy (SUB., t. 1, nr 130) i w 1234 roku w Legnicy (SUB., t. 2, nr 421), prawdopodobnie znającego z autopsji wielkie inwestycje zachodnioeuropejskie schyłku XII wieku. „Sam budowniczy, dobry w sztuce cysterskich budowli, przejął formy wczesnego gotyku z Szampanii i Burgundii, ale też inne elementy, tak iż antyczne, orientalne i lokalne zlewały się wspólnie w jedną formę. Jednorazowo mogły zostać nazwane”. Ta opinia o budowniczych kręgu Fryderycjańskiego (Rösch, Rösch 1996, s. 144; Hauziński 2015, s. 322), zadziwiająco pasuje do naszego, bodaj pierwszego na ziemiach polskich, dyplomowanego muratora.

Podsumowanie

Analiza działalności fundacyjnej Piastów Śląskich na szerokim tle europejskim prowadzi do wniosku, że ta konsekwentnie pozbawiana od 1146 roku znaczenia politycznego linia książęca nie wyrzekła się nigdy ambicji przewodzenia Polsce dzielnicowej. Realizowała je przede wszystkim na polu gospodarki, gdzie szczególny nacisk położono na kolonizację nowych terenów oraz intensyfikację wydobywania złota na Pogórzu Kaczawskim, a także na początki urbanizacji, osiągając już w 2. dekadzie XIII wieku niewątpliwy sukces ekonomiczny. Widomym jego znakiem stała się architektura obronno-rezydencjonalna, będąca początkowo – w czasach Bolesława Wysokiego – manifestem władzy w nieprzyjaznym i buntowniczo nastawionym, możnowładczym Wrocławiu, potem – w czasach Henryków śląskich – silnej władzy książęcej, zmierzającej do zjednoczenia kraju i osiągnięcia korony królewskiej. Wczesne zamki śląskie, widziane poprzez pryzmat ich charakterystycznych elementów składowych: wież w typie bergfried i donjon oraz elitarnych kaplic zamkowych, stanowią interesujące odbicie istotnych tendencji w rozwoju ówczesnej architektury europejskiej. Dopiero z takiej perspektywy wyraźne stają się odwołania do najznacześniejszych centrów europejskich, zarówno zachodnich, południowych, jak i wschodnich; czasem bardzo odległych od Śląska. Ich lokalizacja pokrywa się w zasadzie z mapą szerokich kontaktów Bolesława Wysokiego, sięgających od Konstantynopola po Hiszpanię i od Jerozolimy po Niemcy, a także koligacji Jadwigi śląskiej z rodu Andechs, obejmujących najważniejsze centra europejskie od Bałkanów i północnych Włoch, przez Węgry i Niemcy, po Francję (Zientara 1971; 1997, tab. 4).

Cylindryczne bergfriedy legnickie i sześcioboczny wleński reprezentują aktualne kierunki w budownictwie zachodnioeuropejskim. Poligonalny bergfried wleński powstał w szczytowym okresie popularności tego typu wież w Europie Zachodniej, przypadającym na lata 1170–1230. Nawiązuje on do form znanych z Bawarii, Frankonii, Górnej i Dolnej Austrii, Tyrolu, Alzacji, Lotaryngii, Nadrenii, a także Italii, Serbii, Macedonii, Mezji i Tracji. Intrygujący, bałkański kierunek oddziaływań, ze względu na długie trwanie tam tradycji późnobyzantyńskich (Serbia, Macedonia, Mezja i Tracja), godny jest dalszych wnikliwych badań, nie tylko pod kątem architektury śląskiej. Poprzez specyficzną dyspozycję i charakter pomieszczeń bergfriedy legnickie, zwłaszcza wieża Piotra, nawiązują do współczesnych im wież w zamkach niemieckich, jak na przykład w Besigheim („Waldhornturm” i „Schochenturm”; z około 1220 roku), Reichenberg (z lat 1220–1230), Staufeneck (z około 1235 roku), bliższych jeszcze tradycji donjonów, które w dolnych kondygnacjach miały pomieszczenia magazynowe. Koncepcja francuskiego donjonu z czasów jego największej świetności prawdopodobnie

znalazła swą wczesną i oryginalną realizację w postaci wieży osiemnastobocznej z obwodem obronnym w typie *chemise*, w zamku na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, przypominającej rozwiązania słynnego donżonu w Coucy w Ardenach z 1. tercji XIII wieku. Kaplice zamkowe odkryte we Wrocławiu i Legnicy są rozwiązaniami oryginalnymi, stworzonymi przez tzw. warsztat trzebnicko-legnicki mistrza Jakuba, łączącymi doskonałość gotyckiej już konstrukcji z typową dla późnoromańskiej sztuki Staufów „barokową” formą detalu, o szerokim tle europejskim. Śląskie strzechy budowlane, wyrosłe w środowisku cystersów, norbertanów i augustianów, zasilone zostały wówczas przez nowych twórców, pracujących wcześniej na wielkich budowach Saksonii, Bawarii, Nadrenii, Alzacji czy nawet Burgundii.

Bibliografia

Źródła

- KDŚl. – *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae. Kodeks dyplomatyczny Śląska*, t. 1, wyd. K. Maleczyński, Wrocław 1951; t. 2, wyd. K. Maleczyński, A. Skowrońska, Wrocław 1959.
- SUB. – *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1: 1 (Lieferung 971–1216), 1963; 2 (Lieferung 1217–1230), 1968; 3 (Lieferung Fälschungen und Register), 1971, red. H. Appelt, oprac. H. Appelt, J. J. Menzel, Wien–Köln–Graz 1963–1971; *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 2 (1231–1250), oprac. W. Irgang, red. H. Appelt, J. J. Menzel, Wien–Köln–Graz 1977.
- Kronika – *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, red. A. Bielowski, Lwów 1872.
- Rocznik – *Rocznik Kapituły Poznańskiej*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, red. A. Bielowski, Lwów 1878.

Literatura

Wykaz skrótów

- KAiU – Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, Warszawa
- Bernges R.
1992a *Alphabetische Liste aller Bergfriede mit Aufmaßzeichnungen*, [w:] Burgeninformationssysteme [dostęp 17.06.2002 r.], obecnie na: www.burginfo.de/bergfriedinfoframe.htm [dostęp 31.03.2019 r.]

- 1992b *Entwicklung der Bergfriedformen*, [w:] *Burgeninformationssysteme* [dostęp 17.06.2002 r.], obecnie na: www.burginfo.de/bergfriedinfoframe.htm [dostęp 31.03.2019 r.].
- 1992c *Felsenburgen im Wasgau. Untersuchungen eines speziellen Burgentyps im südlichen Pfälzer Wald und in den Nordvogesen*, Wuppertal, www.binsy.org (dostęp 17.06.2002 r.).
- 1992–2001a *Burg Groß-Arnsberg. Eine Burgruine in den Nordvogesen*, www.burginfo.de (dostęp 17.06.2002 r.).
- 1992–2001b *Burg Wasigenstein. Eine sagenumwobene Burgruine im Nordelsaß*, www.burginfo.de (dostęp 17.06.2002 r.).
- Białokórska K.
1975 *Tradycjonalizm i jego źródła w architekturze polskiej połowy XIII i początków XIV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XIV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa, s. 163–248.
- Biernacka-Lubańska M.
1982 *The roman and early-byzantine fortifications of lower Moesia and northern Thrace*, Wrocław–Warszawa.
- Boguszewicz A.
1998 *Przemiany w XIII-wiecznym śląskim budownictwie obronnym*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja” XIII wieku*, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 97–111.
2001 *Nienawiść Rudego Smoka do Bolesława a geneza zamków romańskich na Śląsku*, [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku*, red. J. Wiesiołowski, Poznań, s. 18–23.
- Broniewski T.
1990 *Historia architektury dla wszystkich*, Wrocław–Warszawa.
- Burgen in Mitteleuropa*
1999 *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch*, t. 2: *Geschichte und Burgenlandschaften*, Stuttgart.
- Buśko C., Dymek K., Piekalski J.
1990 *Rezultaty badań wykopaliskowych przeprowadzonych na zamku we Wleniu w 1988 roku*, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 31, s. 283–308.
- Chorowska M.
2003 *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace wieże mieszkalne*, Wrocław.
2017 *Wrocławskie pałace śląskich Henryków – najmlodsze palatia na terenie Polski?*, [w:] *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Koćce-Krenz*, red. A. Różański, Poznań, s. 925–951.
- Chorowska M., Caban M.
2016 *Kamienny detal architektoniczny z późnoromańskiej kaplicy św. św. Benedykta i Wawrzyńca na zamku w Legnicy*, [w:] *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X–XIII wiek)*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno, s. 313–337.

- Chorowska M., Dudziak T., Jaworski K., Kwaśniewski A.
2010 *Zamki i dwory obronne w Sudetach*, t. 2: *Księżstwo jaworskie*, Wrocław.
- Chorowska M., Jerzyk W., Paszkiewicz B., Piekalski J.
2008 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych zamku Wleń w 2005 r.*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 50, s. 303–322.
- Czechowicz B.
1998 (rec.) *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech*, t. 2: *Zamek*, red. K. Wachowski, Wrocław 1996, ss. 120, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 46, nr 3–4, s. 411–420.
- Dymek K., Piekalski J.
1995 *Trzynastowieczny zamek książęcy we Wleniu*, [w:] *Problems of mediaeval military architecture in Poland*, KAiU, t. 40, z. 1, s. 27–32.
- Dzieje sztuki
1971 *Dzieje sztuki polskiej*, t. 1: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII w.*, red. M. Walicka, Warszawa.
- Grzybkowski A.
1990 *Średniowieczne kaplice zamkowe Piastów Śląskich (XII–XIV wiek)*, Warszawa.
- Hauziński J.
2015 *Fryderyk II Hohenstauf, cesarz rzymski*, Poznań.
- Hermann C.
1999 *Rheinland-Pfalz/Saarland. Spätes Mittelalter*, [w:] *Burgen in Mitteleuropa*, s. 164–167.
- Jarzewicz J.
2012 *Von Ostengesehen. Der Neubau des Magdeburger Domes als Quelle und Vermittler von Formen und Ideen für die gotische Baukunst in Polen*, [w:] *Der Magdeburger Dom im europäischen Kontext. Beiträge des internationalen wissenschaftlichen Kolloquiums zum 800-jährigen Domjubiläum in Magdeburg vom 1.–4. Oktober 2009*, red. W. Schenkluhn, A. Waschbüsch, Regensburg, s. 242–252.
- Kiersnowska T.
1972 *Ślupy rycerskie w Polsce średniowiecznej*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 20, nr 3, s. 437–450.
- Krause G.
1990 *Stadtarchäologische Untersuchungen in Duisburg*, [w:] *Archäologische Stadtkernforschungen in Sachsen. Ergebnisse – Probleme – Perspektiven*, red. H.-J. Vogt, Berlin, s. 263–284.
- Kozaczewski T.
1990 *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości B–G)*, *Prace Naukowe Instytutu Historii, Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej* 23, Monografie 11, Wrocław.
1994a *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości H–O)*, *Prace Naukowe Instytutu Historii, Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej* 28, Monografie 16, Wrocław.

- 1994b *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości P–S)*, Prace Naukowe Instytutu Historii, Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej 29, Monografie 17, Wrocław.
- 1994c *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości S–Ż) i na Łużycach*, Prace Naukowe Instytutu Historii, Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej 30, Monografie 18, Wrocław.
- 1995 *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości A–G)*, Wrocław.
- Kozaczewski T., Kozaczewska-Golasz H.
2009 *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Wrocław.
- Köhl S.
1999 *Rheinland-Pfalz/Saarland. Südlicher Teil bis zum 13. Jahrhundert*, [w:] *Burgen in Mitteleuropa*, s. 162–163.
- Kutzner M.
1969 *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1330*, Toruń.
1974 *Spoleczne uwarunkowania rozwoju śląskiej architektury z lat 1200–1330*, [w:] *Sztuka i ideologia XIII wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa, s. 205–239.
1975 *Rozwój śląskich kościołów parafialnych w latach 1200–1230 w świetle badań historyka sztuki*, Roczniki Humanistyczne, t. 23, z. 2, s. 45–69.
1994 *Czy bitwa pod Legnicą stanowi istotną cezurę w rozwoju śląskiej sztuki wieku XIII?*, [w:] *Bitwa Legnicka. Historia i tradycja*, red. W. Korta, Wrocław–Warszawa, s. 247–275.
1995 „Na drodze ku chwale” – ideowe programy fundacji artystycznych księcia śląskiego Henryka Brodatego, [w:] *Księga Jadwiżańska, Międzynarodowe Sympozjum Naukowe: Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska, Wrocław–Trzebnica 21–23 września 1993 roku*, red. M. Kaczmarek, M. L. Wójcik, Wrocław, s. 135–150.
- Kühtreiber T.
1999 *Österreich*, [w:] *Burgen in Mitteleuropa*, s. 237–247.
- Ławnik W.
2014 *Armeńskie aspekty staufijskiego boomu budowlanego na Śląsku*, [w:] *Katedra, ratusz, dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy, Materiały XXXIII Seminarium Mediewistycznego im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej, 29 listopada–1 grudnia 2012 w Poznaniu*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań, s. 179–191.
- Małachowicz E.
1993 *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław.
2004 *Katedra wrocławska. Dzieje i architektura*, Wrocław.
- Mencłowa D.
1976 *České hrady*, t. 1, Praha.
- Mikulčić I.
1982 *Staro Skopje. So okolnite twrdini (Skopje und umgebende Festungen in der Antike und dem Mittelalter)*, Skopje.

Mruczek R.

- 2003 *Zamki wieżowe na Śląsku w średniowieczu*, maszynopis pracy doktorskiej w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- 2005 *Wieloboczny bergfried zamku we Wleniu na tle architektury śląskiej i europejskiej*, [w:] *Nie tylko zamki, Szkice ofiarowane Profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław, s. 55–71.
- 2012 *Wczesne zamki śląskie*, [w:] *Nie tylko trony, księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Ernestowi Niemczykowi*, red. J. Dobesz, A. Gryglewska, M. Rudnicka-Bogusz, Wrocław, s. 125–150.

Niegoda J., Piekalski J.

- 1996 *Zamek we Wleniu*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja” XIII wieku*, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 93–100.

Nova Vulgata

- 1986 *Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum. Editio typica altera maior*, Libreria Editrice Vaticana.

Pianowski Z.

- 1994 *„Sedes regni principales”. Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim*, Kraków.

Piekalski J., Wysocka I.

- 2001 *Badania zamku Wleń w 2000 roku*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 43, s. 321–332.

Piper O.

- 1912 *Burgenkunde, Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes*, München.
- 1996 *Burgenkunde, Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes*, wyd. 3, poprawione, München.

Rozpędowski J.

- 1962 *Ze studiów nad palatiami w Polsce*, Biuletyn Historii Sztuki, R. 24, z. 3–4, s. 243–254.
- 1965 *Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej*, KAiU, t. 10, z. 3–4, s. 149–180.
- 1971 *Zamek romański w Legnicy*, Szkice Legnickie, t. 6, s. 5–45.
- 1978 *Gród a zamek w Polsce – problemy genezy i typologii*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, nr 12, s. 91–96.
- 1999 *Schlesien*, [w:] *Burgen in Mitteleuropa*, s. 265–268.
- 2009 *Zamek w Legnicy*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4: Śląsk, z. 9: Legnica, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Wrocław, s. 33–41.

Rozpędowski J., Kaźmierczyk J.

- 1961 *Palatium w Legnicy*, KAiU, t. 6, z. 3, s. 177–202.

Rösch S., Rösch G.

- 1996 *Kaiser Friedrich II. und seine Königreich Sizilien*, Sigmaringen.

- Rudrauf J. M.
1999 *Elsass*, [w:] *Burgen in Mitteleuropa*, s. 216–222.
- Sikora J.
2004 *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego w świetle nowych badań*, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica* 24, s. 127–156.
- Świechowski Z.
2000 *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa.
2004 *Sztuka polska*, t. 1: *Romanizm*, Warszawa.
2009 *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa.
- Tomaszewski A.
1971 *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław.
- Tomčić Ž.
2004 *Fortifications of Orders of Knights in Medieval Croatia*, [w:] *Castle and Church*, red. L. Kajzer, H. Paner, *Castrum Bene*, 5/1996, Gdańsk, s. 201–218.
- Toy S.
1955 *A history of fortification from 3000 B.C. to A.D. 1700*, Melbourne–London–Toronto.
- Uhtenwoldt H.
1938 *Die Burgverfassung in der Vorgeschichte und Geschichte Schlesiens*, Breslau.
- Von Der Dollen B.
1999 *Mecklenburg Vorpommern. Mittelalterliche Burgen*, [w:] *Burgen in Mitteleuropa*, s. 121–125.
- Witkowski J.
1991 *Zamek legnicki w średniowieczu*, [w:] *Kultura artystyczna dawnej Legnicy*, red. J. Harasimowicz, Opole, s. 27–40.
- Zientara B.
1971 *Bolesław Wysoki – tulacz, repatriant, malkontent. Przyczynek do dziejów politycznych Polski XII wieku*, *Przegląd Historyczny* 62, s. 367–396.
1997 *Henryk Brodaty i jego czasy*, wyd. 2, Warszawa.

*BERGFRIED, DONJON, EIGENKIRCHE. THE PLACE
OF SILESIAN CASTLES IN EUROPEAN ARCHITECTURE*

Keywords: castle, *Bergfried*, *Donjon*, *Eigenkirche*, Silesia,
Bolesław the Tall, Henry the Bearded.

Summary

This sketch is an attempt to present the phenomenon of the oldest Silesian castles (after 1166–1241) against the background of European architecture, seen through the prism of the characteristic elements of their spatial and functional programme – *bergfried* and *donjon* type towers and elite court chapels, belonging to the broader *Eigenkirche* trend, erected by the so-called Trzebnica-Legnica workshop of master Jakub.

The analysis of the foundation activity of Silesian Piasts against the wide European background leads to the conclusion that this ducal line, constantly stripped of its political significance since 1146, never renounced the ambition of leadership in Poland divided into districts. They implemented it primarily in the field of economy, where special emphasis was placed on the colonisation of new areas and intensification of gold mining in the Kaczawskie Foothills, as well as on the beginnings of urbanisation, having in the second decade of the 13th century, unquestionable economic success. The defensive and residential architecture became a visible sign of it, being initially – in Bolesław the Tall's Times – a demonstration of power in hostile and rebellious, magnate Wrocław, then – during the Silesian Henrys' Times – of strong ducal power heading to unite the country and to gain the royal crown. The early Silesian castles, seen through the prism of their characteristic components: the *bergfried* and *donjon* type towers as well as elite castle chapels, constitute an interesting reflection of the significant trends in the development of contemporary European architecture, both defensive, residential and sacred. It is only from this perspective that references to the most prominent European centres, both western, southern and eastern, sometimes very distant from Silesia, become perceptible. Their location coincides in principle with the map of Bolesław the Tall extensive contacts, ranging from Constantinople to Spain and from Jerusalem to Germany, as well as the affinity of Hedwig of Andechs, covering the most important European centres from the Balkans and northern Italy, through Hungary and Germany, to France.

Cylindrical *bergfrieds* of Legnica and hexagonal one of Wleń represent current trends in Western European construction. Polygonal Wleń *bergfried* was created in the peak period of popularity of this type of towers in Western Europe between 1170–1230. It refers to forms known from Bavaria, Franconia, Upper and Lower Austria, Tyrol, Alsace, Lorraine, Rhineland, as well as Italy, Serbia, Macedonia, Moesia and Thrace. The intriguing, Balkan direction of influences, due to the long duration of the late Byzantine tradition there (Serbia, Macedonia, Moesia and Thrace), is worthy of further, thorough research, not only in terms of Silesian architecture. Due to the specific disposition and character of the rooms, the Legnica *bergfrieds*, especially the St Peter's tower, refer to the towers of German castles, for example in Besigheim ('Waldhornturm' and 'Schochenturm') from around 1220, Reichenberg from 1220–1230, Staufenek from around 1235, still closer to the *donjons*' tradition, which had storage rooms in the lower storeys. The concept of the French *donjon* from its greatest glory days probably found its early and original implementation in the form of an eighteen-sided tower with a *chemise* type defensive perimeter from the castle on Ostrów Tumski in Wrocław. It resembles the solutions of the famous *donjon* in Coucy in the Ardennes from the first third of the 13th century. Castle chapels discovered in Wrocław and Legnica are original solutions created by the so-called Trzebnica-Legnica workshop of master Jakub, combining the perfection of the already Gothic construction with the typical of late-Romanesque art of Hohenstaufen 'Baroque' form of detail with a wide European background. Silesian construction workshops which developed in the environment of the Cistercians, Norbertines and Augustians, were then supplied by new artists who had previously worked on large constructions in Saxony, Bavaria, the Rhineland, Alsace or even Burgundy.